

## תגובותיה של המנהיגות היהודית למדיניות הנאצים

יהודה באואר - תרגום הרצאה שנישאה במארכס 1975 בניו-יורק בכנס על "השוואה – דור לאחריה", שאורגן ונוהל על ידי המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית, בתמיכת המגבית היהודית המאוחדת. מתוך: ילקוט מורשת 20, דצמבר 1975, 109-123 יהודה באואר 1/12/1975

מאמר זה מוקדש לניתוח היסטורי של כמה בעיות הנוגעות לתגובת היהודים על מדיניות הנאצים ובמיוחד להתנהגותן של כמה קבוצות במנהיגות היהודית. נציג את השאלות הבאות: האם מותר לדבר בהכללה על תגובתם של ועדי היהודים (Judenrate) למדיניות הנאצית של רצח העם כלפי היהודים בשלביה השונים? האם ישנו קו מפריד ברור – או כפי שמתבטאים אחדים, תהום – בין כל וועדי היהודים לבין כל קבוצות המחותרת? האם נוכל למצוא "קבוצות-ביניים" בסדר גודל כלשהו, בין ועד היהודים ובין המחותרת, שלקחו על עצמם תפקידי מנהיגות? האם היתה מדיניותן של מועצות היהודים מושתתת על אשליה, או שמא היו היבטים שהסתמכו על יחסי כוחות קיימים בתוך גרמניה הנאצית?

לא נתיימר לנתח שאלות אלו רק בכלים של ההיסטוריון. אינני טוען כאילו ניתוח סוציולוגי או ניתוח של מבנה הכוחות, איננו לגיטימי או שאין לו ערך. לפיכך נגיד בפירוש כי הניתוח המובא כאן הינו חלקי ולא מקיף. ואלו הן הקבוצות שמאמר זה דן בהן: מה שמכונה "ועדי היהודים" – "מה שמכונה" מפני שאחדים מהם הופיעו בשם אחר. הכוונה היא לקבוצות של יהודים, שנתמנו על ידי הנאצים או נתקבלו על ידם כמנהיגי הקהילות, שתפקידם בעיני הנאצים היה להוציא לפועל או להעביר הלאה פקודות, הוראות או רצונות השלטונות אל היהודים ואשר ידאגו לענייני הקהילה היהודית במסגרת זו ככל שיוכלו. הרבה יותר קשה יהיה להגדיר את המושג קבוצת מחותרת. אני מתכוון בכך בעיקר לקבוצות יהודים מאורגנות שפעלו במודע ובאופן פעיל כנגד פקודות הנאצים, מדיניותם או רצונם, בכל דרך שהיא: אירגון חברתי, פעולות להרמת המורל, עבודה פוליטית מחותרתית, התנגדות פעילה בלתי מזויינת ולבסוף גם התנגדות מזויינת<sup>1</sup>.

מחקר ועדי היהודים התקדם בצעדי ענק הודות לספרו הגדול של ישעיה טרונק: "ועד היהודים". ברם, למרות שניתוח הנושאים בספר זה מספק לנו מידע רב מאד, אין הוא מסייע בידינו למצוא תשובה לשאלתנו הראשונה. קשה להפריד דיון בוועדי היהודים ברחבי אירופה מדיון בוועדי היהודים במזרח אירופה; אבל טרונק – כנראה בשל שפע החומר – הגביל עצמו לנעשה בפולין ובמדינות הבלטיות. יתירה מזו: בניתוחו הוא מטפל בנושאים כגון "בריאות" או "סעד" בצורה "אופקית", זאת אומרת מבלי לשאול מה היתה המדיניות שננקטה על ידי ועדי היהודים השונים – ואם בכלל היתה מדיניות כזו. מדיניות סעד והולכת בד בבד עם הגנה על כל פרט תוך סירוב מוחלט למסור יהודים בידי הנאצים (כגון בשבלי, ליטא) שונה בתוכנה ממדיניות סעד של ועד יהודי ששיתף פעולה באופן מלא עם ה-ס.ד. (Sicherheitsdienst) (כמו, למשל, בלובלין). יתירה מזו: מדיניותם של ועדים שכוננו זמן רב לפני שלב הרצח ההמוני, כגון בגנרל-גוברנמן או בתוך גרמניה ובשטח הפרוטקטורט (צ'כיה), עשויה היתה להיות שונה מזו של ועדים שהועמדו מיד בפני פעולות ההרס הפיזי.

שיקולים אלה מצביעים כבר על כמה מהקשיים בנוגע להכללות. אפילו במסקנותיו הזהירות והשקולות מאד של טרונק (ע"ע 570 ואילך של ספרו), מוצאים אנו נסיון להסביר למה ה"וועדים" שיתפו פעולה עם הגרמנים. הוא מבחין בקפדנות בין קואופרציה ובין קולאבורציה, שכנראה לא היתה נפוצה כלל בין ועדי היהודים. להלן היננו מוצאים שטרונק עושה הכללות בנוגע ל"קואופרציה" מצד ועדי היהודים באותם שטחים שבהם הוא עוסק. הילברג מציג תמונה הרבה יותר מפורטת. "הרבה נאמר ונכתב אודות ועדי היהודים, המלשינים, המשטרה היהודית, ה'קאפוס', בקיצור על כל אלה שבדעה צלולה ומתוך קו מדיני שיתפו פעולה עם הגרמנים. אך משתפי פעולה אלה אינם מעניינים אותנו כל כך כמו המוני היהודים, אשר תגובתם לכל צו מאת הגרמנים היתה ציזית אוטומטי"<sup>2</sup>.

מסתבר שכל ועדי היהודים מוזהים כאן עם מלשינים, עם כל השוטרים היהודים ועם "קאפוס" כמשתפי פעולה בדעה צלולה ומתוך רצון. במהדורה השנייה, המתוקנת, של ספרו "הפתרון הסופי" (1968), מוכיח רייטלינגר יתר זהירות והוא מבחין בין ועדי יהודים שונים, אך גם מצטט תוך הסכמה את הבולטין של המכון ההיסטורי היהודי בורשה משנת 1949, המבטיח חקירה של היחסים בין חברי הוועד היהודי ובין הנאצים – כנראה ברוח של נקמנות. "במשך הזמן – הוא טוען – שקעו ועדי היהודים במשימה לפייס את הגרמנים"<sup>3</sup>.

ניתוח קפדני של חומר העדות מוביל לידי מסקנות שונות במקצת. נראה שבמינסק היו למעלה משמונים אלף יהודים – הגיטו הרביעי בגודלו באירופה, אחרי ורשה, לודז' ולבוב. טרונק מזכיר כי הוועד היהודי שם "שימש, למעשה, בסיס חשוב לתנועת הפרטיזנים". הוא מפרט כיצד שיתפו מושקין, יושב ראש הוועד הראשון, וראשי המחלקות השונות, פעולה עם המחתרת. יפה, שבא אחרי מושקין, המשיך בדרכו. כתוצאה מכך הצטרפו "כמה מאות" מיהודי מינסק אל הפרטיזנים<sup>4</sup>. אחר מחוקרינו, המנסה להתחקות אחרי מסמכים של התנועה הפרטיזנית היהודית בבילורוסיה, משער כי מספר היהודים שיצאו מגיטו מינסק ליערות מתקרב לעשרת אלפים<sup>5</sup>. טרונק מזכיר "חברי ועד" שהיו פעילים במחתרת<sup>6</sup>; אך כאשר המדובר בלאחווה, זדינצ'יול, טוצ'ין ומרצינקנצה – האמת היא, כי הוועד כולו, ולא אחדים מחבריו, ייסדו את המחתרת. לרשימה זו אפשר להוסיף כהנה וכהנה ועדי יהודים: רוהטין, שם התקיימה ב-15 במאי 1943 פגישה בין הוועד היהודי ובין המשטרה היהודית, בה הוחלט לקנות נשק ולשלוח קבוצות של מזויינים ליערות<sup>7</sup>. הוועד היהודי בקובנה סיפק לתנועת המרי המקומית כסף לרכישת נשק ועזר ביציאה ליערות, אשר במקרה זה היו מרוחקים למדי מהעיר<sup>8</sup> (גם כאן היה מרכז המחתרת במשטרה המקומית). ועד היהודים הסלובקי

(Ustredna Zidov) לא רק ניסה להציל יהודים על ידי משא ומתן עם הנאצים, אלא סיפק

נשק לקבוצת המרי בתוך מחנה נובאקי. באמצעותו של אחד מדובריו, הרב וייסמנדל, אף העביר ועד זה לעולם החיצון את הדרישה להפציץ את דרכי הגישה לאושוויץ<sup>9</sup>. כמה מחברי הוועד היהודי של בלגיה היו גם חברים בקבוצת המחתרת היהודית שתפקידה היה לא רק להציל יהודים, אלא גם להפנות יהודים ויהודיות אל תנועת המרי הבלגית<sup>10</sup>. אפשר להביא דוגמאות נוספות מבילורוסיה וממחוז לובלין בפולין. תגובה יהודית ממין אחר שהתרכזה בוועדי היהודים לא התבטאה במרי מזויין, אלא בהתנגדות פעילה ללא נשק. נראה שתגובה זו היתה די נפוצה באיזור אוקראינה המערבית (מזרח גליציה), שם לא היתה כל אפשרות של התנגדות מזויינת בתקופת ההשמדה בשל העדרם של יערות ובעיקר בשל העדרה של אוכלוסיה אנטי-נאצית מקומית. נביא כאן את המקרה של קוסוב. שם היהודים כולם, בפסח 1942, ברחו או הסתתרו במרתפים, וזאת בתמיכתו המלאה של הוועד. רק ארבעה מחברי הוועד החליטו להישאר ולפגוש את זעמם של הגרמנים – כנראה מתוך תקווה כי הקרבה זו תציל את השאר. כשצילצל הטלפון ואנשי הגסטאפו הודיעו על בואם המייד, היסס אחד מן הארבעה ושלושת הנותרים אמרו לו להסתתר והם נשארו לחכות לבוא הגרמנים<sup>11</sup>. כשהוועד היהודי בוולאדימיר נצטווה לספק רשימה לשילוח, ענה יושב הראשון ויילר (בפולנית): "אינני אלוהים ולא אשב על כס המשפט כדי לקבוע מי יחיה ומי ימות"<sup>12</sup>. המקרה של צ'רניאקוב בורשה, שביכר להתאבד ולא להיכנע לגרמנים ולהיות שותף במעשה שילוחם של יהודים, איננו מקרה בודד. כמוהו נהגו משה קראסנוסטאבסקי בקורוץ, שמואל נרבאליה בקאמון קושירסקי, בנימין לאנדברג בקרמניץ<sup>13</sup> ועוד. אפשר היה להרבות בהבאת מקרים של סירוב לפעול לפי רצון הגרמנים. לצערנו לא נעשה עד עתה מחקר מפורט של ועדי היהודים במזרח אירופה, חוץ ממחקרו של אהרון וייס על מזרח גליציה.

אהרון וייס, חוקר במכון ליהדות זמננו בירושלים, ביצע שני ניתוחים הנוגעים לנושא שלנו. נראה שהם מאשרים במלואם, ואף משלימים, את מימצאיו של טרונק כפי שהובאו בנספח 1 לספרו. הניתוח הראשון היה עבודתו של וייס על גיטאות מזרח גליציה שפרטיה העיקריים פורסמו עוד ב-1969 ונוסח מלא יותר ב-1972. הניתוח השני הוא "תוצר לוואי" של הדוקטורט שלו (טרם פורסם) אודות המשטרה ("שירות הסדר"). המחקר על מזרח גליציה הקיף שבעים ושלושה ועדי יהודים באיזור. כדי להגיע למימצאים מדויקים ככל האפשר, הוא בחר לניתוח מפורט רק אותם הוועדים שעליהם הוא מצא מספר רב של עדויות – למעלה מחמש מאות – כשרבות מהן נרשמו מיד לאחר המלחמה, ובתוכן עדויות שראו אור בספרי "יזכור" על קהילות שונות. הניתוח בשבעים ושלושה מקרים אלה, התרכז בתקופה בה שירת הוועד בהרכבו הראשון. לגבי ארבעים וארבעה מאלה ניתן היה להשיג סקירה ביוגרפית על ראש הוועד. נמצא – כפי שכתוב גם אצל טרונק – שלמרות ההרס שפגע במערכת הקהילתית היהודית בתקופת השלטון הסובייטי (1939-1941), השתייכו שלושים ושניים מראשי ועד אלה למה שמותר לכנות בפה מלאה מנהיגות קהילתית יהודית; ביניהם עשרה ראשי קהילה מלפני 1939, שני חברי מועצת קהילה, שני ראשי עיריות. על שנים-עשר איש נאמר שהם היו ידועים כמנהיגי קהילותיהם לפני המלחמה; שלושה ראשי ההסתדרות הציונית

המקומית; אחד היה רב העיר ושניים היו מנהלי בתי ספר (תיכון) "תרבות" שבעיר. על ארבעים וארבעה מתוך שבעים ושלושה ראשי ועד אלה נאמר במפורש וללא עדות סותרת כי הם סירבו לעבור מה שווייס בניתוחו השיטתי קרא "הגבול", כלומר למסור בידי הנאצים – או לשתף פעולה במסירה כזו – מבני קהילתם, לגורל בלתי ידוע – או ידוע. שמונה מהם סירבו מיד ונהרגו; חמישה התאבדו, כפי שעשה צ'רניאקוב; שמונה נרצחו מפני שסירבו למלא את פקודות הגרמנים עוד לפני שעמדה שאלת "הגבול"; ארבעה התפטרו מפני שסירבו למלא את הפקודות; שניים עמדו בראש מרי מזויין; שניים ניסו לארגן התנגדות מזוינת ונכשלו; שניים ברחו, אך נתפסו ונרצחו; אחד ברח, הסתתר ונשאר בחיים. בנוסף לשלושים ושניים אלה היו עוד שנים-עשר, שאלה אשר נשארו בחיים אמרו עליהם פה אחד, כי ניסו להציל את קהילותיהם; אך מפני שהפרטים לא היו מדויקים והתיאורים השאירו מקום לספק, הם לא נכללו בתוך מיספר הארבעים וארבעה.

ביסוד השתמש וייס בדוקטורט באותה שיטת מחקר על התנהגותם של ועדי היהודים כפי שהיא משתקפת במקורות יהודיים<sup>15</sup>. ברשימתו הראשונה כלולים מאתיים שבעים וחמישה ראשי ועד בגנרל גוברנמן ובשלושה העילית מכל התקופות. שוב נבדקה תקופת הפעילות הראשונה. המחקר כולל מאה עשרים ושמונה ראשי ועד ובתוכם הארבעים וארבעה מתוך המידגם הראשון.

בשטחי פולין, פרט למזרח גליציה שנכבשה בידי הנאצים ב-1941, התקיימו ועדי יהודים עוד מסוף שנת 1939 (יש שהם קיבלו את המינוי הרשמי רק בינואר 1940, כמו למשל בלובלין, אך למעשה הם פעלו כבר מקודם). ברוב המקרים משתרעת "התקופה הראשונה" עד לגל הראשון של הרציחות ההמוניות ב-1942, או במילים אחרות: "התקופה הראשונה" מקיפה את מרבית ימי הקיום של הגיטו. היו מקרים אחרים, כגון בפיוטרקוב טריבונלסקי, שם סולק ועד יהודי "סרבני" בקיץ 1941. מבחינה מיתודית יש איפוא מקום לביקורת על ניתוח המאחד מיספרים ממזרח גליציה עם אלה מהגנרל גוברנמן.

מתוך מאה עשרים ושמונה ראשי ועד השתייכו שמונים ושמונה למנהיגות הקהילות היהודיות, כפי שתוארו במחקר הראשון. וייס בחן מקורות יהודיים ושיפוטם על הוועדים. נזדמנו לו הצהרות בלתי משתמעות לשתי פנים אודות מאה עשרים ושמונה אישים מהתקופה הראשונה. מהם תואר ארבעים וחמישה כ"טובים" על ידי השרידים – הם סירבו למלא את פקודות הגרמנים בנוגע לעניינים כלכליים או, במקרים רבים יותר, התחמקו מפקודות כאלו, הזהירו את הציבור מפני "אקציות" שעמדו להתבצע; עשרים ושישה סולקו על ידי הגרמנים משום שלא מילאו פקודות; שמונה עשר סירבו בשלב האחרון למסור יהודים ונרצחו; אחד עשר התפטרו מפני שלא רצו למלא פקודות; חמישה התאבדו מאותה סיבה. שניים פעלו בתיאום עם קבוצות מרי. על עשרים ואחד נאמר שהם מילאו בנאמנות את כל הפקודות והצווים של הגרמנים. לפיכך נמצא שמתוך מאה ארבעים ושישה ראשי ועד, שקורותיהם נחקרו, מאה ושבעה לא עברו את "הגבול" על פי הגדרתו של וייס.

כאן מתבקשות שתי הערות. הראשונה היא, כי התמונה השתנתה שינוי רדיקלי ב"תקופה השנייה" של ועדי היהודים, המתחילה ברוב המקרים אחרי גל ההשמדה הראשון, הגדול. מתוך מאה ואחד ראשי ועד של התקופה השנייה שנחקרו על ידי וייס נמצאו שלושים ואחד שלא עברו את "הגבול" ושישים ואחד שעברו אותו. על השאר חלוקות הדעות. והדבר מובן: עקב הרצח ההמוני של האוכלוסיה היהודית, סילוקן של קבוצות שלמות של מנהיגים אחרים וכפיית סוכנים ופרובוקטורים, הושגה סוף-סוף המטרה. אך עלינו להדגיש את המילה **סוף-סוף** ונראה שאפילו בתקופה השנייה נמצא אחוז גבוה עד להתמיה של ועדים אשר לא מילאו את ציפיותיהם של הגרמנים. שנית, יש לזכור, כי כשם שתיעוד גרמני, עליו הסתמכו ההיסטוריונים שקדמו לטרונק כמעט באופן בלעדי, עלול להיות חד-צדדי, כן יש להעביר תחת שבט הביקורת גם עדות יהודית. ברור, שווייס איננו חורג מתחום מקורותיו. הוא מסביר פשוט כי מימצאיו הם מה שאלה שנותרו בחיים חשבו על התנהגות ועדיהם, לא יותר ואף לא פחות. לגבי בדיקה ספציפית זו אין כל חשיבות לעובדה שהגרמנים הובילו את היהודים למחנות השמדה או רצחו אותם במקום, ולא משנה אם הם ניסו להתנגד בסוף או לא. כל אלה אינם אומרים לנו ולא כלום על התנהגותו של ועד היהודים לפני הרצח או אודות התנהגותם של המוני היהודים. אשר לוועדים, הרי עדותם של הגרמנים מפוקפקת יותר מזו של היהודים. אם הוועד הצליח במדיניות ההתחמקות שלו, ייתכן ועלה בידו גם ליצור אצל הגרמנים את הרושם כאילו פקודותיהם נתמלאו ודבר זה היה משתקף במקורות הגרמניים, אם בכלל.

לעומת זאת, יש משקל רב לדעתם – פה אחד – של עדים יהודים במיספר רב אשר ידעו לשפוט את מעשי הוועד. ראינו שווייטס מנסה לסווג את ועדי היהודים בפולין. ברם, ספק רב הוא אם אפשרי הדבר, אלא אם כן נהיה גמישים ביותר בסיווג. ברי שהיה מיספר רב של ועדי יהודים המתאימים לתיאור שניתן על ידי הילברג ורייטלינגר. נצטט כאן את המקרה של לובלין, שם נשמרו הפרטיכלים של הוועד היהודי והם הוצאו לאור על ידי נחמן בלומנטל<sup>16</sup>. ברור, כי ועד יהודי זה ציית לכל תו ותג של פקודות הגרמנים, ואי אפשר להגיד כי נסיונותיו לעזור לקהילה היהודית מעידים על תושיה כלשהי. ברם, אם ניכנס לפרטים נמצא נקודות שבלומנטל לא שם אליהן לב. העובדה, למשל, כי הגיטו הוקם רק בשלב מאוחר מאד – באפריל 1941 – מנעה את השימוש במקורות מקומיים לצורכי חינוך וסעד. הוועד היהודי היה סופר-דמוקרטי וכלל חברים מכל המפלגות הפוליטיות, החל מ"אגודת ישראל" ועד ל"בונד", והחלטותיו נתקבלו ברוב דעות. למעשה היה זה אוסף של פוליטיקאים לשעבר שעשו נסיון נואש למצוא לעצמם בסיס חוקי בתוך המערכת הנאצית, אשר יאפשר להסדיר את מעמדם. הם אינם מבינים את כוונות הנאצים ועוד ב-9 במאי 1942, אחרי השילוחים בהמון, התפלא דוקטור אלטן, מעתה ראש הוועד היהודי בקהילה המקוצצת של מיידאן טטרסקי, מדוע אין הגרמנים מודיעים לו את כתובותיהם של היהודים שנשלחו מהמקום (הם נרצחו בבלז'ץ). מפני שהוא רוצה לשלוח להם חבילות (עיתוני מחתרת יהודיים בורשה הודיעו את האמת עוד במחצית אפריל). התנהגות כזו, או דומה, של ועדי יהודים אפשר, בלי ספק, לצטט ממיספר מקומות, למשל מהולנד, שם שימש הוועד היהודי כחותמת גומי בידי הגרמנים; מוינה, שם מילאה הקולטוסגמיינדה (הקהילה) תפקיד דומה, או מקראקוב. אלה היו, כפי שבלומנטל קורא להם במקרה של לובלין, ועדי יהודים "ללא דרך" – או בלשון הגרמנית Ratlos<sup>17</sup>.

בתוך מיגוון התגובות, השכיח הוא האמצע. ה-U.G.I.F בצרפת, למשל, קיים מגע עם המחתרת הצרפתית (כשם שליאו בק [Baeck] מנסח תזכיר על מעמדם העתידי של היהודים בגרמניה בשביל דוקטור גירלדר [Goerdeler]). הוא (הוועד הצרפתי) לא המציא רשימות לגרמנים ובהכרה מלאה סיפק כיסוי ליגלי למיבצע הברחה ובריחה המוני. מרבית ועדי היהודים נמצאת בקבוצה זו שאני מכנה אותה – כמובן במידה של שרירות – קבוצת הביניים, ולכל אחד קווים אופייניים משלו המקשים מאד על סיווג באחת הקטיגוריות הנוקשות. היו ועדי יהודים ששמו את הדגש על בריחה. כמה מהם מופיעים במחקרו של וייס על מזרח גליציה ונראה שגם הוועד הצרפתי, אותו הזכרנו זה עתה, שייך אליהם. הוועד היהודי בהונגריה היה צייתן בכל המובנים, אך הוא הירשה לתנועות הנוער הציוניות להשתמש במשרדיו ולשגר שליחים למחוזות על מנת להזהיר את היהודים ולייעץ להם להסתתר או לברוח (הם לא האמינו לדברי השליחים – אך זהו "סיפור" אחר)<sup>18</sup>.

הדעות חלוקות ביותר בעניין אותם ועדי יהודים שנקטו מדיניות שאפשר לכנותה הצלה על ידי השתעבדות. עלינו להקפיד על כך שבסוג זה נכלול רק אותם ועדי יהודים שנקטו מדיניות זו בהכרה מלאה, באופן פעיל ותוך ידיעה – בכל אופן בשלבי המלחמה המאוחרים יותר – כי כוונתם של הגרמנים היא לרצוח את כל היהודים. מדיניות זו התבססה על ההנחה כי בעלי עבדים אינם נוהגים לרצוח את עבדיהם – וזאת מסיבות כלכליות ותועלתיות. דוגמאות בולטות למדיניות זו היו ועדי היהודים בלודז', ביאליסטוק, וילנה, שבלי ובסלובקיה. דומני שהבהרתי היטב, כי לא כל ועדי היהודים, אלא רק אחדים מהם, נקטו מדיניות זו וברי שאין לדבר כאן על תיאום. כל ועד הגיע למסקנותיו על דעת עצמו, אם כי מגעים התקיימו בין, למשל, וילנה, שבלי וביאליסטוק או בין מקומות בפולין לסלובקיה.

בהרצאתו בוועידה זו מצטט ראול הילברג נאום שנשאתי בבוסטון ובו אמרתי, כי מדיניותו של רומקובסקי בלודז', יגידו עליה מה שייגידו, שמרה על קיומו של הגיטו בעיר עד חודש יולי 1944 – הגיטו היחידי בשטחי פולין מלפני המלחמה. אלמלא נעצרו הרוסים בהתקדמותם באותו חודש יולי במרחק שלושה ימים מלודז', אילו עשו אז מה שעשו אחר כך בינואר 1945 כשכבשו את העיר תוך שלושה ימים – כי אז היה לגיטו סיכוי טוב להישאר על כנו ואיתו עשרות אלפי יהודים. אז היינו עומדים בפני הדילמה לשקול אלה נגד אלה את מעשיו של רומקובסקי: מסירת ילדים יהודים לתנורי אושוויץ מול מדיניות ההצלה על ידי עבודת עבדים. על טענתי זו אומר הילברג שהיא נוגדת את העובדות. הבה נתעלם מכך שהטענה איננה שלי, אלא של יעקב רובינסון ושל ישעיה טרונק<sup>19</sup>, ונבדוק בקצרה את הרקע.

אינני רוצה לחזור למקרה של לודז'. ישעיה טרונק דלה את הנושא והוכיח שהגרמנים לא הרסו את הגיטו מסיבות כלכליות. מאז נכתבה ספרות שלמה המראה – לפי דעתי – בעליל, כי בהמשך המלחמה נודעה לשיקולים כלכליים יותר ויותר חשיבות במדיניות הגרמנית. כולל מדיניותם כלפי היהודים. היטלר עצמו נתן את הסכמתו לדחיית פעולות רצח. בידינו עדות לכך בשני מקרים. גם מדיניותו של הימלר נעשתה דו-משמעית; אין ספק כי בסופו של דבר על היהודים להיעלם, בהתאם לרצון הפיהרר, אך בינתיים היה מקום לשיקולים כלכליים. בשלבי ההכנה האחרונים להשמדת גיטו ורשה, בחודשים מארס-אפריל 1943, ניסה אודילו גלובוצניק עצמו, שהיה מעתה אחראי להצלחתה של הפירמה "אוסטי" (של ה-ו.ס.ו.), להשתמש בקבלן הגרמני טיבנס (Toebbens), כדי שהלה ישכנע פועלים יהודים שילכו לעבוד במחנות פוניהטובו וטרווניקי, שם הוא רצה להעסיקם בייצור – לפחות באורח זמני. מצויים סימנים הנותנים מקום למחשבה זו: היהודים נשארו בחיים במפעלים נאציים בשל שיקולים כלכליים. אפשר להראות זאת בעליל בצ'נסטוחוב, שם נשארו בחיים כמה אלפי פועלים יהודים במה שנקרא תשלובת תעשייתית האזאג (Hasag). על פי אוסף תעודות שבידי מר טוביה פרידמן מחיפה נשארו בחיים ארבעת אלפים ושבע מאות מכלל שלושים אלף יהודי ראדום – זהו שיעור הצלה מהגבוהים בפולין. הדבר נתאפשר בחלקו על ידי מדיניות שוחד מוצלחת ועזרה הדדית בידי הוועד היהודי, שהכל מהללים את פעולותיו, אך בעיקר הודות לעובדה, כי יהודי ראדום הועסקו במפעלים משקיים חשובים (למשל, במחנה העבודה שקולנה ובבית החרושת לנשק בראדום). שני מקרים שברצוני להזכיר הם של שבלי (ליטא) וביאליסטוק. הוועד היהודי בשבלי נהנה מאמונם ומתמיכתם המלאה של יהודי העיר. הדבר הובלט אחרי המקרה שאירע ב-29 באוגוסט 1942, כשהנאצים דרשו להסגיר לידיהם קבוצת יהודים – כנראה לשילוח – והוועד היהודי הציע עצמו במקומם. בגיטו התקיים בית חרושת לנעליים; וכוחות העבודה הלא יהודיים לא הספיקו לבניית שדה תעופה ולהספקת כבול, וברור כי מסיבה זו החליטו הנאצים לא לרצוח את שבעת אלפים וחמש מאות תושבי הגיטו. בעבודת ה"מוסמך" של גברת סימה איציקס על גיטו שבלי מובאים הפרטים<sup>21</sup>. הגרמנים הספיקו לשלוח את התושבים לגרמניה (פרט לאלה שברחו) זמן קצר לפני בוא הרוסים ובכל זאת נשאר בחיים אחוז ניכר יחסית של תושבי הגיטו. בקיץ 1944, שעת הגירוש הזה, עלו הסיכויים להישאר בחיים גם במחנות. הפעלת תאי הגזים נפסקה באושוויץ בסתיו. המצב בגיטו קובנה היה דומה. המקרה השני הוא של ביאליסטוק. עוד ב-1950 הביא כתב העת האידי "דפים להיסטוריה" מאמר מאת ארטור אייזנבאך, המוכיח כי למדיניותו של יושב ראש הוועד היהודי אפרים ברש היה יסוד נשק לקבוצת המרי בתוך מחנה נובאקי. באמצעותו של אחד מדובריו, הרב וייסמנדל, אף ריאלי<sup>22</sup>. ברש הוא מקרה מעניין מסתי סיבות: ראשית, אפילו אוביימו המושבעים מעולם לא האשימו אותו ברצון רע, חמסנות, אנוכיות או כל חולשה אחרת שנדבקה לפעמים ביושבי ראש הוועדים היהודיים. שנית, על פי עדותם הן של מרדכי טננבוים<sup>23</sup> והן של חייקה גרוסמן<sup>24</sup> היננו יודעים כי ברש ידע על הרציחות ההמוניות ועל קיומה של טרבלינקה. הוא אפילו דיבר על כך בפומבי באחת מישיבות הוועד (או בפגישה "פומבית" בבית הוועד), כפי שפורסם על ידי בלומנטל<sup>25</sup>. לפיכך אין ספק כי ברש עשה נסיון מחושב לנצל את חילוקי הדעות בין כוחות שונים בתוך המנגנון הנאצי כדי לשמור על קיומה של קהילתו עד בוא הרוסים. אייזנבאך הוכיח במחקרו, כי במקרה זה השפיעה היוזמה היהודית על המדיניות הגרמנית. החלטה לחסל את הגיטו נתקבלה באוקטובר 1942, אך כמה פקידים גרמניים נפגשו בקניגסברג ועירערו על ההחלטה. כתוצאה מכך הוחלט על שילוח חלקי ואיש משטרת הבטחון המקומי הסביר לחברו הנאצי כי לפי כל הסימנים יורשה הגיטו להתקיים עד סוף המלחמה, בשל חשיבותו הכלכלית<sup>26</sup>. דבר זה קרה, כמובן, בתחילת 1943; בשנת 1942 היתה החלטה כזו נתקלת בקשיים.

בספרה "מקורות הטוטליטריות המודרנית" הזהירה אותנו חנה ארנדט, לפני זמן רב, מפני כמה תפיסות מוטעות. אחת מהן היא כאילו שני המשטרים הטוטליטריים הידועים, גרמניה הנאצית וברית המועצות, הצליחו להקים חברה טוטליטרית מובהקת. אשר למשטר הנאצי, אין כיום יותר צורך להוכיח שהוא היה שסוע חילוקי דעות, חיכוכים ואיבה; והאיפרכיות הפיאודליות שהקימו להם חשובי ה"פיהררים", היו במצב של מלחמה תמידית ביניהן. עובדה זו כאילו מאבדת את חשיבותה כשבאים לדון ברצח המוני היהודים מפני – כך אומרים – שזו היתה אחת הנקודות המעטות שבהן לא היו חילוקי דעות. התוכנית בוצעה כשהגופים השונים פעלו בהרמוניה מלאה. אך האמת היא אחרת. הבה נתבונן בפקודות של היידריך מיום 21 בספטמבר 1939 וניווכח. את היהודים צריך היה לגרש מכל

השטחים שנכבשו זה עתה, וצריך היה להקים ועדי יהודים בכל מקום. למעשה התקיימו הגיטאות בזלמביה ובלודז' עד 1943 ו-1944 וועדי יהודים הוקמו או לפני פקודות של היידריך (כמו בצ'נסטוחוב) או יותר מאוחר, עד סוף ינואר 1940. גם את הגיטאות צריך היה להקים מיד, אך למעשה ישנם שהוקמו רק באפריל 1941. אנו פוגשים בכל השלבים קווי מדיניות סותרים כלפי היהודים, כמובן במסגרת הדעה הכללית שבסוף עליהם "להיעלם". מדיניות ההצלה על ידי עבודת עבדים תוכננה במקרה של ברש במודע ובמפורש על מנת להימלט מהשמדה המונית על ידי ניצול חילוקי דעות אלה.

כדאי להזכיר מקרה בעל היקף קטן בו זכתה מדיניות זו להצלחה כמעט מלאה. ליד העיר טלוסטתה, שבה נמצאו כאלפים תושבים יהודים, עיבדה חברה גרמנית מיספר משקים חקלאיים בתקווה לגדל שם צמחים שניבו תחליף לגומי. מפעל זה נחשב חיוני, אפילו בעיני ה-ס.ס., וביוני 1943 נשלחו לשם כאלף יהודים. התנאים היו נסבלים יחסית. כשהגיעו הרוסים למקום בתחילת 1944 נמצאו רוב היהודים בחיים והם ניצלו<sup>27</sup>. בחינה מפורטת של חומר העדויות – להבדיל מהכללות – מצביעה, דומני, על כך שאין לבטל במחי-יד את מדיניותם של ועדי היהודים כבלתי-ריאליסטית או בוגדנית, בייחוד לא את עמדתם של אלה שניסו להציל את קהילותיהם על ידי עבודה. יש לראות כל מקרה ומקרה על הרקע המקומי שלו, וברי כי מדיניותו של רומקובסקי בלודז' והתנהגותו שונות במידה רבה – בלשון המעטה – מאלו של ברש בביאליסטוק או אפילו של גנס בוילנה.

מסקנתי הראשונה תהיה איפוא שהכללות בנוגע למדיניותם של ועדי היהודים הן, בדרך כלל, בלתי-מדויקות ומטעות; שתגובותיה של המנהיגות היהודית לדבר בלתי ידוע ובלתי נתפס בדמיון, השתרעו על קשת רחבה, מפאסיביות גמורה וציות נפחד, דרך נקיטה עיקשת של מדיניות, שהיה לה יסוד כלשהו במציאות ושמטרתה היתה להציל את חיי הקהילה, ועד לפעולות התנגדות, מרי והתאבדות שמטרתן היתה להוכיח כי לא מעלו באמון. טענתי היא שמסקנה זו סותרת באופן מוחלט את השקפותיהם של כמה מגדולי ההיסטוריונים שלנו, שיצאו מתוך עמדה מוסרית של שנאת הנאציזם והזדעזעות ממדיניות רצח העם והם הגיעו למסקנותיהם תוך התעלמות מעדויותיהם של יהודים ולא-גרמנים. אם, כפי שהם טוענים, המנהיגות היהודית כולה ידעה להגיב רק בכניעה וציות, כיצד יסבירו את התופעה אותה הם מזכירים בחיוב ובהתלהבות רבה: את לידתה של קהילה שונה בתכלית בישראל, קהילה המצטיינת ברוח הלחימה שלה? אם קהילה כזו יכלה לצמוח על רקע אירופי של התמוטטות מוסרית ופאסיביות, של עדר המובל לטבח, כי אז לפנינו חידה ללא פתרון.

מהנ"ל מתבקשת מסקנה נוספת. הדיון על ועדי היהודים מתנהל לעתים מחוץ להקשר הזמן והמקום. עלינו להדגיש שהגרמנים התייחסו לתוכניות ניסקו (Nisko) ומדגסקר ברצינות, והתאריך הראשון שבו אפשר לדבר על החלטה לרצוח את המוני היהודים הוא בין תחילת 1941 וסוף מארס של אותה שנה<sup>28</sup>. אם הגרמנים עצמם לא ידעו מה יהיה סופם של היהודים, כלום נתקשה להבין כי גם ליהודים עצמם לא יכול היה להיות מושג ברור על כך? יתר על כן: במזרח היו היהודים מוקפים עמים אשר ברובם גדול – ועם כמה יוצאים מהכלל שייזכרו לטובה – יחסם אל שכניהם היהודים נע בין איבה גלויה לנייטרליות עויינת. ליהודים לא היו מקורות לנשק ומלחמת הגרילה נגד הנאצים החלה בקנה מידה ניכר רק ב-1943 (ואז היהודים שוב לא יכלו להימלט, כי הם כבר לא היו בחיים). לכן היתה זו ברירה בין אפשרויות שכולן חמורות. קל להציג דרישות אנכרוניסטיות, כאילו המנהיגות היתה חייבת לדעת, ואם כך היתה חייבת לגלות התנגדות; כל זה אינו מקרב אותנו להבנה היסטורית אמיתית. בספרו "יודנראט" חש טרונק, כנראה, בנקודות אלו והוא מראה זאת בעקיפין בדרכו הזהירה והשקולה; יתכן שכדאי היה כי יגיד את הדברים בצורה מפורשת יותר.

בעיה חמורה נוספת היא בעיית קבוצות הנהגה אלטרנטיביות לוועדי היהודים. לרוב מדובר על קבוצות ההתנגדות, באותם המקומות שהיו כאלה – כתחליף אפשרי יחידי לוועדים. מה פירוש המילה התנגדות? ניסיתי לתת תשובה בתחילת המאמר וברור לי שיהיו חולקים על הגדרתי הרחבה. שנית: מה היה היקפה של תנועת ההתנגדות? ניסיתי לעסוק בצד הקל ביותר של התשובה במקום אחר<sup>29</sup>. בקיצור: ההתנגדות המזויינת במזרח, שאותה אנו יכולים להעריך במידה מסויימת של דיוק, היתה פעילה ביותר באותם המקומות שבהם נתאפשר קיומה הלוחם על ידי היערות או נוכחותם של פרטיזנים ייחודיים. על פי מחקר שבוצע בירושלים בהדרכתני הנני מעריך את מיספר הפרטיזנים הלוחמים ביערות מזרח פולין, בילורוסיה, אוקראינה וליטא בעשרים עד שלושים אלף איש. מובן,

שאלה לא היו בבחינת קהילות יהודיות – פרט לכמה יחידות – וכולן הגיעו ליערות רק אחרי גל ההשמדה הראשון. עשרות אלפים נוספים ניסו להימלט על היערות, אך לא הצליחו להשיג נשק והם נרצחו, רובם על ידי האוכלוסיה המקומית ומקצתם על ידי הגרמנים בעזרת אנשי המקום. יש לכך תיעוד מפורט לגבי איזור לובלין<sup>30</sup>, שם ניסו כארבעים אלף יהודים לברוח ליער.

פעולות התנגדות כאלו אירעו גם בסביבות אחרות. מסתבר, כי יותר מאלפיים (מתוך פחות מעשרים אלף יהודי סלובקיה שנותרו בחיים) נטלו חלק בפעולות פרטיזנים בארץ זו בשנים 1944-1945. כמה אלפי יהודים נלחמו בשורות כוחותיו של טיטו. אנו עוסקים עדיין בקביעת העובדות בנוגע לחלקם של היהודים במאקי (Maquis) הצרפתי ובין אנשי הגרילה העירוניים שם. היו שם יחידות יהודיות מיוחדות, כגון היחידות הקרביות של ה-M.O.I או ה-O.J.C. למעשי התנגדות מזויינת אלה היתה בשעתם השפעה על שרידי הקהילות היהודיות המאורגנות. בניגוד למה שנאמר במחקר ההיסטורי עד עתה, היה להם אופי המוני ביחס לכלל מיספר היהודים שנותרו עדיין ב-1943-1944.

היקפן של קבוצות מרי שביקשו להשיג נשק בגיטאות או – במערב – בתוך האוכלוסיה הכללית או היהודית היה די ניכר. בידינו תיעוד על יותר מארבעים גיטאות במזרח בלבד. בכמה מהגיטאות הגדולים – ורשה, וילנה, קובנה, ביאליסטוק, קראקוב, צ'נסטוחוב, בנדין – היו קבוצות המרי היהודיות חלק מאירגון-גג והן הצליחו לקיים מגע ביניהן למרות בידודם המלא של הגיטאות. על בידוד זה הקל היחס העויין מצד האוכלוסיה המקומית הלא-גרמנית. האירגון שנוסד בוילנה בשם פ.פ.או. (אירגון פרטיזנים מאוחד) הפך לאירגון לוחם מקיף והעביר הוראות ואפילו נשק מגיטו אחד לשני. בשלב מסויים טען ה-פ.פ.או. בוילנה למעמד של אלטרנטיבה לוועד היהודי. בורשה מומשה טענה זו במרד הגדול. בכמה גיטאות אחרים, כגון מינסק, לאהוה או טוצ'ין, לא התעוררה השאלה מפני שוועדי היהודים השתתפו במחתרת או פעלו בתיאום מלא איתה. בעוד מקומות איבדו הוועדים את השפעתם לטובת אנשי המחתרת, כפי שקרה בימיו האחרונים של גיטו ניזוויז (Nieswiz)<sup>31</sup>. תופעות כאלו קרו גם במערב אירופה. התנגדות בלתי-מזויינת היתה, כמובן, נפוצה הרבה יותר. ניקח דוגמה טיפוסית, אירגון O.S.E בצרפת, שהצליח להסתיר ולהציל שבעת אלפים ילדים יהודים<sup>32</sup>, או אירגון זיטוס

(Zetos) בגיטו ורשה על אלף ועדי בתים שלו<sup>33</sup>. והרי לפנינו בעיה: אין ספק שלקבוצות אלו היה הרחב ויחסיהן עם ועדי היהודים לא היו חד-משמעיים, אך אין לדבר על קו מפריד ברור או על ניגוד. להבדיל מכמה קבוצות מרי מזויינות לא טענו אירגוני-ביניים אלה למנהיגות בקהילות, אך הם היו יסוד תוסס של אופוזיציה לוועד. מה היה היקפה של תופעה זו? במקרים של מאבק ברור בין ועד "טוב", שנהנה מאמון הציבור, ובין קבוצה או קבוצות של התנגדות שלא הסכימו עם קו הוועד – שם לא היה מקום לגוף שלישי. כך היה, למשל, בביאליסטוק שם לא תמך הוועד במחתרת בלב שלם, אך היה במגע מתמיד איתה ונתן לה סיוע חלקי, או בקובנה, שם תמך הוועד, ובייחוד יושב הראש שלו דוקטור אלקס, בלב שלם בקבוצות המרי. אך כבר בוילנה היה המצב שונה. כמה ממחלקות הוועד השתייכו אליו רק באופן רשמי. למעשה, הן היו לא רק במגע הדוק עם המחתרת, אלא אנשיהם נטלו בה חלק פעילו (למשל, אברשה חוויניק). מרכז המכון המדעי האידי ייו"א בוילנה, שמנה ארבעים חברים וביניהם שישה לוחמי פ.פ.או., היווה קבוצת-ביניים כזו שנודעה לה חשיבות רבה הן בחיי התרבות של הגיטו, הן בהכנות להתנגדות מזויינת<sup>34</sup>. במערב היננו פוגשים את הנסיון הכושל של השופט ויסר בהולנד בהקימו את ועדת התיאום, אשר סירבה לנהל משא ומתן עם הגרמנים, ניסתה לארגן את יהודי הולנד באופוזיציה אל הוועד היהודי ולא הצליחה בכך (בחורף 1941/42). אפשר להוסיף לרשימה חלקים מהתנועה הציונית בהולנד. בצרפת היננו פוגשים, פרט ל-O.S.E, גם את ה-Consistoire בתורת אירגון-ביניים כזה; והרשימה ארוכה למדי.

החל באיזו נקודה מותר להגדיר את הפעולה הקהילתית הרגילה, שהתנהלה על ידי הוועד היהודי, כפעולת התנגדות פעילה, בלתי-מזויינת, או מוסרית? הייתי מציע שתי בחינות. ראשית כל, נעשו פעולות "נורמליות" כאלו במקרים רבים ל"בלתי-נורמליות", מפני שהן התנהלו בניגוד לרצון הגרמנים על כל התוצאות שיכלו לנבוע מכך. לסוג זה שייכת, למשל, עבודת החינוך בורשה עד ספטמבר 1941 ולגבי בתי הספר התיכונים גם אחרי תאריך זה. שנית, בתנאי המאבק המיואש לחיים היה בקיומה של פעילות תרבותית משום סם-נגד חשוב ביותר לפעולות הדיכוי ועירעור המורל על ידי הנאצים. כשפעולות כאלו התנהלו באופן מודע במגמה להילחם בדמורליזציה, עלינו לכלול

אותן בתחום ההתנגדות. אפשר, כמובן, לשאול: האם הגרמנים הטילו על היהודים השפלות ככוונה להכניעם לחיסול שיבוא? ייתכן שלא היו להם כל כוונות; פשוט: היהודים היו יצורים תת-אנושיים ובתור שכאלה לא היתה להם זכות ליחס של כבוד. מאידך, בעיני הנאצים היו היהודים התגלמות השטן ובתור שכאלה צריך היה להשמידם. מכל מקום, הם לא נחשבו לבני אדם, כך ששאלת הכבוד לא התעוררה כלל. נראה לי שאין בידינו עדיין די חומר כדי לענות על השאלה אם היתה לגרמנים כוונה ומדיניות להביא על היהודים את הרס המורל. ברם, לפי דעתי יש לכך רק חשיבות משנית. חשוב הוא כי היהודים אומנם האמינו שזוהי כוונת הגרמנים, ובמקרים רבים הם ניסו להילחם במה שלפי דעתם היתה המדיניות. ובכך טמונה עצם ההתנגדות: היננו בני אדם, אמרו, ובכך היננו פועלים בצורה הנמרצת ביותר נגד מדיניותכם.

האם רבצה תהום בין תנועת ההתנגדות, אפילו המזויינת, ובין הוועד היהודי? כדי להוכיח כי התשובה לשאלה זו היא לא באל"ף רבתי אביא דוגמה אחת: בביאליסטוק התקיימו פגישות תדירות בין ברש ובין פעילי ההתנגדות המזויינת, מרדכי טננבוים וחייקה גרוסמן. למען הדיוק, התקיימו בביאליסטוק עד מאוחר מאד שלוש קבוצות מחתרת: אחת שבראשה עמדה יהודית נובוגרודסקה ובה סיעה של קומוניסטים יהודים שביקשה לשלוח קבוצות ליערות על מנת להילחם שם. הם החזיקו בקו זה על אף העובדה כי מעט הפרטיזנים שפעלו ביערות, במרחק שמונים קילומטרים מהעיר, לפני הקיץ של 1943, הראו יחס עויין ליהודים. בקבוצה השנייה, שעל ראשה נמנתה חייקה גרוסמן, נמצא "השומר הצעיר" וכמה קומוניסטים. הם החליטו להופיע בגלוי ולהילחם – עם נשק או בלעדי – בכל מקרה שהגרמנים יתחילו ב"אקציה". הקבוצה השלישית, של מרדכי טננבוים, ובה "דרור", "הנוער הציוני" ו"ביתר", החליטה לא להילחם על עוד אין בידה נשק. להשיג נשק בביאליסטוק היה קשה מאד, להבדיל מוילנה, שם עבדו פועלים יהודים בבתי חרושת לנשק ובמחסנים. בתחילת פברואר 1943 הודיע ברש לטננבוים כי הגרמנים עומדים לשים יד על ששת אלפים ושלוש מאות יהודים ולרצחם; אך לפי ידיעות מוסמכות שבידו לא יגעו באחרים. טננבוים השתכנע. ב-4 בפברואר הוא נפגש עם קבוצתו: "הינני מודיע שאם האקציה תהיה בהיקף זה – לא נגיב. היננו מקריבים ששת אלפים ושלוש מאות יהודים על מנת להציל את שאר השלושים וחמישה אלף. המצב בחזית הרוסית הוא כזה ששינוי רדיקלי יכול להתחולל כל יום. ברם, אם הם מרחיבים את האקציה – נילחם"<sup>35</sup>. הבה נזכיר כי הגרמנים רצחו לא ששת אלפים ושלוש מאות כפי ש"הבטיחו", אלא כשנים עשר אלף. מרדכי טננבוים לא נקט פעולה, ואפילו לא הודיע לקבוצת חייקה גרוסמן. רוב אנשיה של זו יצאו להילחם – ללא נשק – ואף קראו לאוכלוסיה להתנגד. אך באוגוסט 1943 עמד טננבוים בראש התקוממות מזויינת בביאליסטוק.

הלך המחשבה של טננבוים מקביל בדיוק לזה של הוועד היהודי: גם הוא היה מוכן להקריב חלק בתקווה להציל את השאר. ברש כטננבוים קיווה לנס מצד הרוסים. נוסף על כך לא היה שום נשק, ואם הכוונה היתה לשכנע את כל אוכלוסיית הגיטו כי אין דרך זולת התקוממות, הרי בלי נשק אי אפשר היה לשכנע. בדיעבד נתקלה ה"אקציה" בחודש פברואר בהתנגדות ניכרת בלתי-מזויינת מצד האוכלוסיה, חלקית לפחות, הודות לדוגמה שנתנה קבוצת "השומר הצעיר". ההתקוממות בחודש אוגוסט לא הצליחה לעורר את הקהל, שהיה מדוכא ומפחד<sup>36</sup>.

אם קבוצות המחתרת טענו למעמד של מנהיגות היה עליהן להוכיח עצמן. כשה-פ.פ.או. בוילנה נוכח לדעת שהגיטו מתנגד לו, הוא בחר להקריב את מפקדו, ויטנברג, ולא לצאת להילחם נגד הגיטו. כדי להוכיח את עצמם היה עליהם להיאבק באותם הגורמים האובייקטיביים כמו הוועד. אחד מאלה נקרא אחריות קולקטיבית. בדבריו בכנס שהתקיים בניו-יורק במאס השנה סיפר אבא קובנר על נקיפות המצפון שהיו ל-פ.פ.או. כשהחליטו לשלוח את הלוחמת ויטקה קמפנר שתפוצץ, כראשונה, רכבת גרמנית בליטא. לא היה ספק בכך, שאם ייוודע לגרמנים כי זהו מעשה של יהודים – יסכול כל הגיטו. אך הפעולה בוצעה. ידועים לנו מקרים בהם נמנעו קבוצות מחתרת מפעולות שיכלו לסכן את האוכלוסיה כולה. עלינו לזכור כי במובן זה כמו במובנים אחרים, היה הבדל עצום בין לוחם יהודי ולא-יהודי. אם נתפס לא-יהודי עלול היה הדבר לפגוע במשפחתו, ואם במזרח – בחלק של כפר. יהודי, במקרה כזה, יכול היה לגרום לרציחתה של קהילה גדולה.

אם כן, אין לדבר על ניגוד ברור בין כל קבוצות המחתרת ובין כל ועדי היהודים. המדובר בשתי גישות, לעתים מנוגדות, לעתים משלימות זו את זו ולעתים אף זהות.



היו מעין "קבוצות ביניים" – כפי שקראתי להן – שניסו לעמוד בראש בפעולות הצלה שחרגו מתחום עיסוקיהם של מרבית הוועדים, אך גם לא היו כרוכות בהתנגדות מזויינת. בהרצאה המנסה לבחון את תגובותיה של המנהיגות היהודית אין להימנע מדיון, אפילו קצר, בנסיונות אלה.

"קבוצת העבודה" בסלובקיה (שהתמזגה בדצמבר 1943 עם הוועד היהודי) ניסתה לבחון אפשרויות של שוחד לנאצים בקנה-מידה גדול בשעת השילוחים בתקופה מארס-ספטמבר 1942. הנאצי שאיתו היה להם עסק, דיטר ויסליצני, מומחה לעניינים יהודיים בצירות הגרמנית בברטיסלבה, הבטיח לעצור את השילוחים, ובתחילת 1943 החל משא ומתן על שיחרורם של יהודי אירופה, מחוץ לגרמניה עצמה ופולין, מתהליך ההשמדה. ברור למדי כי משא ומתן זה התנהל למעשה בתמיכתו המלאה של הימלר. היה לו המשך ב-1944 על ידי קבוצת קסטנר-קומוי בבודפשט ובשליחותו של יואל בראנד ובונדי גרוס לקושטא במאי 1944. אחר כך הועבר המשא ומתן לגבול בין גרמניה ושווייץ ונמשך שם בין סאלי מאייר וקורט בכר מאוגוסט 1944 עד פברואר 1945. תיאור מפורט של שלב אחרון זה יראה אור בקרוב בגרמנית, עברית ואנגלית<sup>37</sup>. בקיצור: בדיקת החומר מביאה אותי לידי מסקנה כי הימלר חיפש לו דרך לשאת ולתת עם המערב. הדבר התחיל, כנראה, עוד לפני סטאלינגרד ויתכן שהיה זה המשך של קו מדיניות של-ס.ס. היה בו חלק: להיפטר מהיהודים תמורת יתרונות כלכליים ופוליטיים מסויימים. למדיניות זו ניתן פומבי ב-1940 כשישימשה הצדקה לתוכנית מדגסקר, הפעם בידי משרד החוץ הגרמני<sup>38</sup>. בסופו של דבר, הינני מאמין כי הודות למשא ומתן השווייצי ניצלו חיי יהודים, ביחוד בבודפשט, ויתכן גם בכמה מחנות ריכוז בשלבי המלחמה האחרונים. יתכן שמשא ומתן זה אף היה בין הגורמים שבגללם הפסיק הימלר את פעולת תאי הגזים באוקטובר 1944. לנציגי היהודים שנטלו חלק במשא ומתן היתה הרגשה מפורשת שיש כאן אפשרות ריאלית להציל חיי יהודים. בניגוד להתנגדות מזויינת, כך טען הרב וייסמאנדל, פותחת דרך השוחד הכספי-פוליטי סיכוי להציל קהילה שלמה, בעוד שהתנגדות מזויינת פירושה מעשה גבורה של כמה צעירים וצעירות ורצח המוני מיידי של כל קרוביהם. מה היה ללוחמי המחתרת להציע לאומותיהם, אבותיהם ולידידיהם?<sup>39</sup>

בין קבוצות המנהיגים שנקטו מדיניות זו בסלובקיה ובהונגריה היה הבדל רב. בקבוצה הסלובקית היו מיוצגים כל פלגי היהודים, מהציונים ועד לאדוקים שבאדוקים. המנהיגות היתה בידי גיזי פליישמן, ראש ויצ"ו המקומית ונציגת הג'וינט, והרב מיכאל דוב-קר וייסמאנדל, חתנו של הרב אונגר מניטרה, שייצג את החלק החרדי ביותר באוכלוסיה היהודית. בהונגריה ייצגה קבוצת קסטנר-קומוי, למעשה, מיעוט קטן. לא רק שהיא לא ייצגה את הלא-ציונים, רוב מניינה של יהדות הונגריה; היא אף לא ייצגה את רוב המפלגות הציוניות. היא היתה קשורה למפא"י בלבד, ואפילו עם תנועות הנוער הציוניות, שהצליחו להציל אלפי יהודים על ידי זיוף המוני של תעודות זהות, קיימה ועדה זו רק קשר רופף. ובכל זאת ברור לנו כיום כי מבחינה מסויימת ומציאותית ייצגה ועדה זו – ותנועות הנוער – את יהדות הונגריה בשעתה האפלה ביותר: הם ולא הוועד היהודי. אני טוען שקבוצת מנהיגים זו, לא רק הבינה את המצב לאשורו; היתה לה גם תפיסה על מדיניות שעשויה לדעתה להביא הצלה. לא עלינו לבחון בפרוטרוט האם למדיניות זו היה סיכוי ראוי להצלחה, אך צריך להדגיש שהיתה לה יסוד בהבדלי הגישה בין גורמי שלטון נאציים שונים. אינני דן במאמר זה בתגובתם של המוני היהודים למסע הרצח הנאצי. אבל, אי אפשר לסיים דיון בתפקידי המנהיגות מבלי להצביע, ואפילו ברמז, על מיספר תענועים בהם חוטאים כמה מכותבי ההיסטוריה הטובים בנושא זה. ראשית כל, אין מבחינים בין תגובות המונים עד לימי ההשמדה ובין ההתנהגות בשעת הרציחות עצמן; ואשר לנקודה אחרונה זו: אין מנסים לערוך השוואה בין התנהגותם של קורבנות יהודים ולא-יהודים בנסיבות דומות. לידיעת לא הגיעה כל עדות על התנגדות פיזית של אנשי מאקי צרפתיים שנתפסו בידי הנאצים בשעת הוצאתם להורג. כמו כן שמעתי רק על מקרים בודדים של התנגדות מבין מיליונים של שבויי מלחמה סובייטיים שנרצחו במחנות – ומקרים בודדים כאלה אירעו גם אצל יהודים. לא שמעתי על התנגדות המונית בלידיצה או באוראדור-על-המארץ. כשהאוכלוסיה הפולנית גורשה מורשה אחרי כשלוש המרד הפולני שם, רווחו שמועות כי הנאצים יעשו בה כפי שעשו ביהודים, אך התגובה היתה יאוש ופחד ולא התנגדות כלשהי. עד היום לא נעשה כל נסיון לראות בעיה זו באור המחקר הפסיכולוגי או הסוציו-פסיכולוגי.

חשובה מבדיקת המימרא הישנה "כצאן לטבח" היא בדיקה של תגובת המוני היהודים בשלבים השונים של רדיפות הנאצים. דרוש מחקר מפורט של שאלה זו; בחלקו הוא כבר הושלם והוא נמצא בשלבי ניסוח סופיים<sup>40</sup>. כרגע אי

אפשר ואף אסור לחרוץ משפט סופי, אך תוצאות-ביניים מצביעות על כך שנצטרך לבחון מחדש בעין ביקורתית את ההנחה הפשוטה כאילו רוב האוכלוסיה היה פאסיבי. אין זה כלל מתקבל על הדעת. אם נוכחנו כי קבוצות מנהיגים פעלו והגיבו בצורה שונה בהתאם למקום ולזמן, אזי יהיה זה פזיז להניח כי תגובת ההמונים היתה תמיד שווה. המסקנה שמותר להסיקה ממה שהובא כאן היא: הסיפור על פאסיביות מוחלטת, או בנוסח אחר, של התמוטטות וציות מצד המנהיגות היהודית באירופה בשנות השואה, בנוי על יסוד בלתי מדויק ומטעה. למעשה היו התגובות מגוונות אפילו בין ועדי היהודים שמונו או אושרו על ידי הנאצים. ההתנגדות הפעילה – מזויינת או בלתי מזויינת – הגיעה לממדים הרבה יותר גדולים ממה שהנחנו עד עתה. לא היה ניגוד מוחלט בין כל קבוצות המחותרת ובין כל ועדי היהודים. בתוך המנהיגות היו קבוצות, אשר נקטו מדיניות שהלמה את המצב הריאלי. מקומן של קבוצות אלה היה אי-שם בין ועדי היהודים ובין ההתקוממות המזויינת. במלים אחרות: הסברנו כאן, כי בניגוד למה שנאמר על ידי אחרים, היה קיים מיגוון רחב של דרכי מדיניות במגמה להציל קהילות יהודיות, כולן או מקצתן. רק לחלק מהמנהיגות היהודית שהיתה מיוצגת בוועדי היהודים ולחלק גדול מבין השוטרים היהודים (שירות הסדר) בגיטאות המזרח מתאים התיאור של פאסיביות מוחלטת או של ציות מתרפס.

אם אפשר להוכיח את אמיתותן של מסקנות אלו הרי יש להן השלכות מרחיקות לכת. קודם כל היינו למדים כי הטרור העצום של המנגנון הנאצי לא הצליח לחסל פעילות קהילתית יהודית עצמאית. זו התבטאה במאמצים להציל חלקים ניכרים של הקהילות. עלינו להיעצר כאן ולראות מה הם גבולות היעילות של משטר אימים כמשטר הנאצי. ברי כי במסגרת מאמר זה לא נגענו בכל המערכת של מחנות ריכוז, מחנות עבודה או מחנות מוות; תגובתם של בני אדם שנלכדו במערכת שטנית זו צריכה להיות נושא למחקר נפרד. אך הבה ניקח בחשבון את הנסיבות: מיעוט שנוא, מוקף – במזרח אירופה – אוכלוסיה עויינת, ללא גוף פוליטי אוטונומי שיכול היה לסייע, חסר נשק וחסר אפשרות להשיגו, קורבן יחס של אדישות מצד העולם שמחוץ לממלכת הנאצים; אם כך הגיב ציבור זה, הרי שיש לכך השלכות חשובות ביותר. מזדקרות שאלות מסוג הפוך לאלו שהוצגו ברוב הדיונים עד כה: מה איפשר לקבוצות של יהודים לתפוס מציאות שעד אז נחשבה לבלתי אפשרית ושאינה עולה על הדעת? כיצד התארגנו ועל פי אלו עקרונות? מהו הרקע ההיסטורי לתגובה פעילה זו? מהו הקשר בין תגובותיהם של יהודים אחרי השואה למה שאירע בתוכה? האם יש באמת קרע מוחלט בין הגולה, כפי שנתגלתה בחייהם ובמותם של יהודי אירופה ובין תגובותיהם של יהודים כיום בישראל ובחוץ לארץ?

ראיית הקהיליה היהודית והמנהיגות היהודית כדמויות פאסיביות, בתורת הכללה, איננה רק תוצאה של כתיבת היסטוריה. זוהי גם תגובתם של הרבים שנותרו בחיים אחרי השואה למה שעבר עליהם. ניתוח מפורט של עדויות שניגבו מאנשים כאלה מעורר בנו רושם כאילו "ועדי היהודים" היו בוגדים בעיניהם, אך הוועד "שלי" או "שלנו" היה לעתים קרובות יוצא כלל זה. ניתוחיו של טרונק וגם – במישור אחר – של וייס, מאשרים זאת. ולסיום – הערה אחרונה שאינה האחרונה מבחינת חשיבותה: היינו חיים בעולם בו אפשריות שואות (גם ברבים). היהודים עלולים להיות קורבנותיה, אך לא רק הם. הנסיון של המנהיגות היהודית, אם לא גם של המוני היהודים, עשוי לתרום למסקנה כי דיכוי, אפילו דיכוי איום, איננו גורם בהכרח לשיתוק.